SAMVARDHINI
PEER REVIEWED MULTILINGUAL E-RESEARCH JOURNAL
(ISSN ONLINE: - 2583-7176)
https://samvardhini.in
https://www.samskritpromotion

SAMVARDHINI :- 01/06/2026
Volume – 8
Issue – 1
(ISSN ONLINE:- 2583-7176)
https://samvardhini.in

राष्ट्रियशिक्षानीतिः – 2020 इत्यालोके मातृभाषाशिक्षणं वैश्विकभाषाकौशलञ्च

डॉ० छबिलालन्यौपानेः

सारांश –

शोधलेखोऽयं 'राष्ट्रियशिक्षानीतिः – 2020' इत्यत्र अन्तर्निहित-भाषासम्बन्धिप्रावधानानां व्यापकं विश्लेषणं प्रस्तौति। अध्ययनमिदं नीतेः मूलभूतां संकल्पनाम् अर्थात् शिक्षणमाध्यमत्वेन मातृभाषायाः स्थानीयभाषायाः वा महत्त्वं, बहुभाषावादस्य पोषणार्थं त्रिभाषासूत्रस्य परिस्थितिसापेक्षक्रियान्वयनम् एवञ्च एकविंशतिशताब्द्याः कौशलैः सह भाषिक-क्षमतानां समन्वयं गहनतया समीक्षते। नीति-प्रलेखानां, सम्बद्ध-शोधलेखानां, शैक्षिक-सांख्यिकीयतथ्यानां तथा च 'स्थित्यध्ययनानाम्' इत्येतेषां विश्लेषणद्वारेण, शोधोऽयं मातृभाषाधारित-बहुभाषि-शिक्षायाः संज्ञानात्मक-शैक्षणिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिक-लाभानां रेखाङ्कनं करोति। शोधोऽयं शिक्षक-शिक्षायां परिष्कारं, डिजिटल-संसाधनानां विकासं, तथा च शिक्षण-सामग्रीणाम् अनुवाद-सदृशीनां प्रमुखानां कार्यान्वयनस्य सन्दर्भे आह्वानानां परिचयं प्रददाति, तन्निराकरणार्थम् एकस्य एकीकृत-तन्त्रस्य प्रस्तावं च करोति। निष्कर्षानुसारं राष्ट्रियशिक्षानीतिः, 2020 इत्यस्याः दृष्टिकोणम् अनुपाल्यते तर्हि एषा समावेशेन सह न्यायसंगत-गुणवत्तापूर्ण-शिक्षायाः मार्गं प्रशस्तं करिष्यति । भारतम् अपि 'वैश्विक-ज्ञान-महाशक्तिः' इति रूपेण स्थापयितुं साहाय्यं करिष्यति । भाषावैविध्यम् काचित् अमूल्या सम्पत्तिः अस्ति, न तु बाधा।

कूटशब्द – राष्ट्रियशिक्षानीतिः, 2020, मातृभाषा, बहुभाषावादः, त्रिभाषासूत्रं, भाषाकौशलं, शिक्षक-शिक्षा, समावेशि-शिक्षा, भारतीयभाषाः ।

डॉ० छबिलालन्यौपानेः
सहायकप्राचार्यः (दर्शनम्)
नागार्जुन-उमेशसंस्कृतमहाविद्यालयः,
तरौनीग्रामः, दरभङ्गाजनपदः,
बिहारप्रदेशः – 847233
Email- chhabilalneupane@hotmail.com

1. प्रस्तावना

1.1 पृष्ठभूमिः प्राचीनपरम्परा आधुनिकप्रणाली च

भारतवर्षं शताब्द्यः यावत् सांस्कृतिक-भाषिक-वैविध्यपूर्णः देशः अभवत्, यत्र ज्ञानस्य उपलब्धिः तस्य संरक्षणं च सदैव शिक्षायाः केन्द्रबिन्दुरूपेण अतिष्ठत्। स्वातन्त्र्यप्राप्तेः अनन्तरमपि भारतीयशिक्षाप्रणाली औपनिवेशिकमानसिकतायाः प्रभावात् पूर्णतः मुक्ता न अभवत्। 'लॉर्ड मैकाले'महोदयस्य शिक्षावृत्तस्य (1835) मुख्योद्देश्यं भारतीयान् 'रक्तवर्णेन च भारतीयान्, किन्तु अभिरुचौ, विचारे, नैतिकतायां प्रज्ञायां च आङ्ग्लसदृशान्' निर्मातुम् आसीत्।[1] अस्य घातकः परिणामः भाषाक्षेत्रे परिलक्षितः। आङ्ग्लभाषा न केवलं शासनप्रशासनयोः, अपितु उच्चशिक्षायाः सामाजिकप्रतिष्ठायाश्च एकमात्रं माध्यमम् अभवत्। एष एव स बिन्दुः आसीत्, यस्मात् भारतीयभाषाणां क्रमिकः ह्रासः मातृभाषया शिक्षायाः पतनम् अपि आरब्धम्।

प्राचीनभारते तक्षशिला-नालन्दा-विक्रमशिलासदृशेषु विश्वविद्यालयेषु ज्ञानस्य विविधाः शाखाः, यथा खगोलविज्ञानं, गणितं, चिकित्सा, दर्शनं, व्याकरणम् आदयः विषयाः भारतीयभाषाभिः संस्कृतेन वा अधीयन्ते स्म। इयं प्रणाली बहुविषयिणी अनुसन्धानप्रधाना च आसीत्। अस्य लक्ष्यं न केवलं सूचनानां सङ्ग्रहणम् अपितु व्यक्तेः समग्रविकासः चरित्रनिर्माणं च आसीत्। राष्ट्रियशिक्षानीतिः स्वीकरोति यत् "ज्ञानं प्रज्ञा सत्यस्य च अन्वेषणं भारतीयविचारपरम्परायां दर्शने च सर्वदा सर्वोच्चमानवीयपरमं लक्ष्यं मन्यते स्म।"[2] वस्तुतः अस्माकं ज्ञानमीमांसायां शब्दार्थयोः सम्बन्धः नित्यः अपौरुषेयश्च मन्यते। यथा वाक्यपदीये आचार्यभर्तृहरिणा उद्घोषितम् —

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥[3]

महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः अपि एतादृशः विचारः – **'यथार्थग्रहणं शब्दैरेव भवति।'**[4] अर्थात् शब्दैः एव अर्थस्य यथावत् ग्रहणं सम्भवति।

अतः यदा शिक्षणमाध्यमं मातृभाषा भवति, तदा अर्थावबोधः स्वाभाविकः अनायासश्च जायते, अन्यथा ज्ञानं केवलं शब्दजालं भूत्वा तिष्ठति।

औपनिवेशिक-परतन्त्रतायाः कारणात् एव भारतीयभाषाश्च उपेक्षिताः अभवन्। परिणामतः एतासु आधुनिकज्ञानविज्ञानस्य पाठ्यसामग्रीणाम् अभावश्च जातः। महात्मा गान्धिमहोदयः एनं वैदेशिकं माध्यमं भारतशिक्षायाः **'दुःखान्तं दृश्यम्'** इति उक्तवान्, यत् न केवलं मौलिकचिन्तनं निरुद्धं करोति, अपितु छात्रान् स्वपरिवारात् समाजात् च पृथक् करोति।[5] इमामेव विडम्बनां दूरीकर्तुं राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 प्रयतते।

1.2 समस्यायाः विवरणम् : भाषिकविप्रकर्षः

अद्यापि देशस्य प्राथमिककक्षासु लक्षाधिकाः बालकाः मूलभूतसाक्षरतायाः संख्याज्ञानस्य च लाभात् वञ्चिताः सन्ति। नीतिप्रलेखः स्वीकरोति यत्— "सम्प्रति प्राथमिकविद्यालयेषु महत्यां संख्यायां शिक्षार्थिनः (येषां संख्या प्रायः ५ कोटिपरिमितं स्यात्) आधारभूत-साक्षरता-संख्याज्ञानमपि न अर्जितवन्तः।"[6] अस्य प्रमुखकारणं शिक्षणमाध्यमस्य बालस्य गृहभाषायाश्च मध्ये विद्यमानम् अन्तरालम् अस्ति। यदा बालकः अनवगतभाषायां पाठ्यते, तदा सः अवधारणान् बोद्धुं न शक्नोति, केवलं रटने विवशः भवति।

---

[1] मैकाले-शिक्षावृत्तः: Minute by Thomas Babington Macaulay, 1835. (Cultural alienation through language).

[2] राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, 'परिचयः', पृष्ठम् 2, अनुच्छेदः 1-3।

[3] वाक्यपदीयम् 1.131।

[4] शब्दप्रमाणका वयम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्।

[5] गान्धि-विचारः: Hind Swaraj, Chapter XVIII (Education).

[6] राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 2, अनुच्छेदः 2.1।

उदाहरणार्थम्— यथा कश्चन बालकः 'जलचक्रम्' (Water Cycle) इति विषयं हिन्दीमाध्यमेन पठति, किन्तु तस्य मातृभाषा नेपाली अथवा मैथिली वर्तते। सः 'बाष्पीभवनम्', 'सङ्घननम्' इत्येतान् शब्दान् तु कण्ठस्थीकरोति, परं भाषान्तरस्य कारणात् वास्तविक-प्रक्रियां नावबुध्यते। यदा एनमेव विषयं नेपालीभाषायां मैथिलीभाषायां वा शिक्षकः सरलकथया बोधयति, तदा बालकः तत्क्षणमेव अर्थं गृह्णाति। इयं पद्धतिः रचनात्मकतायाः समस्यासमाधानस्य च मार्गे महती बाधा अस्ति।

1.3 नीतेः लक्ष्यम् : मूल्यानां कौशलानां च समन्वयः

कालिदासेन रघुवंशे उक्तम् – **'वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।'**[7] अर्थात् - वाक् (भाषा) तथा अर्थः (ज्ञानम्) यथा सम्बद्धौ स्तः, तथैव भाषाज्ञानयोः समन्वयः शिक्षायाः मूलम्।

एषा नीतिः एकाम् ईदृशीं शिक्षाप्रणालीं निर्मातुं सङ्कल्पिता अस्ति, या **"भारतीयमूल्यैः विकसिता"** भवेत् तथा च भारतं "जीवन्तं न्यायसङ्गतं च ज्ञानसमाजं निर्मातुं प्रत्यक्षं योगदानं दद्यात्।"[8] नीतेः आधारभूतसिद्धान्तेषु **"बहुभाषावादस्य अध्ययन-अध्यापनकार्ये भाषायाः शक्तेः प्रोत्साहनं च"** प्रमुखम् अस्ति।[9] आङ्ग्लभाषायाः कस्यचित् विशिष्टपदस्य स्थाने एषा नीतिः सर्वासां भारतीयभाषाणां कृते समानम् अवसरं प्रददाति तथा च संविधानस्य अष्टम-अनुसूच्याः 22 भाषाणां संरक्षणाय प्रतिबद्धा अस्ति।[10]

1.4 शोधोद्देश्यानि

अस्य शोधपत्रस्य प्रमुखाणि उद्देश्यानि अधोलिखितानि सन्ति:

१. प्राथमिकशिक्षायां मातृभाषामाध्यमस्य संज्ञानात्मक-सामाजिक-सांस्कृतिक-लाभानां विश्लेषणम्।
२. त्रिभाषासूत्रस्य, शास्त्रीय-वैदेशिक-भाषाणां समावेशस्य च मूल्याङ्कनम्।
३. भाषिक-कौशलविकासे आधुनिकतन्त्रज्ञानस्य नवाचारस्य च भूमिकायाः आकलनम्।
४. समावेशि-भाषा-नीतेः विशेषतः वञ्चितवर्गाणां (सामाजिक-आर्थिक-विप्रकृष्ट-समूहानां) कृते प्रावधानानां विश्लेषणम्।
५. कार्यान्वयनस्य आव्हानानां परिज्ञानं समाधानार्थं च व्यावहारिक-परामर्श-प्रदानम्।

2. शिक्षायाः भाषाः मातृभाषायाः स्थानीयभाषायाः च महत्त्वम्

2.1 संज्ञानात्मक-विकासः मातृभाषा च

बालकस्य मातृभाषायां शिक्षाप्रदानं तस्य 'अधिगमाय' सर्वाधिकं प्रभावशालि वर्तते इति सिद्धान्तः आधुनिक-शैक्षणिक-मनोविज्ञानेन तन्त्रिकाविज्ञानेन च संपुष्टः अस्ति। द्वि-वर्षतः अष्ट-वर्षपर्यन्तम् आयुषि बालकस्य मस्तिष्कं भाषाग्रहणे उच्चतमक्षमतां धारयति। राष्ट्रियशिक्षानीतिः एनं तथ्यं स्वीकरोति यत्— "एतद् सुविदितं वर्तते यत् लघवः बालकाः स्वगृहभाषायां/मातृभाषायां सार्थक-अवधारणाः अधिकवेगेन शिक्षन्ते अवगच्छन्ति च।"[11]

यदा कश्चन बालकः नवीनविषयं (यथा— जलचक्रम्) स्वमातृभाषायां पठति, तदा सः स्वस्य पूर्वज्ञानेन अनुभवैः च सह साक्षात् सम्बन्धं स्थापयितुं शक्नोति।

उदाहरणम् — यथा कश्चन बालकः 'दशमलव' (Decimal) इति अवधारणां स्वमातृभाषायां 'दशांश' (हिन्दी/नेपाली) इति शब्देन शिक्षते। गृहे सः 'अर्ध-रूप्यकम्' (०.५०) इत्यनुभवं प्राप्नोति। नेपालीभाषायां 'आधा', 'सानो दशांश' एवं हिन्दीभाषायां

---

[7] रघुवंशम् 1.1।
[8] नीतेः लक्ष्यम्: राष्ट्रियशिक्षानीतिः-2020, पृष्ठम् 5।
[9] आधारभूतसिद्धान्ताः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, 'नीतेः सिद्धान्ताः', पृष्ठम् 7।
[10] भाषासंरक्षणम्: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 22.3 - 22.5।
[11] मातृभाषा-बोधः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 4, अनुच्छेदः 4.11, पृष्ठम् 13।

'आधा', 'पाव', 'सवा' इत्यादीन् लोकप्रचलितान् शब्दान् ज्ञात्वा सः ०.५ इत्यस्य बोधं सहजं करोति। यदि इयम् आङ्ग्लभाषायां '0.5' इति पाठ्यते, तर्हि पूर्वानुभवेन सह सम्बन्धः छिन्नः भवति।

एष एव 'सार्थक-अधिगमस्य' अनुभवः। एतद्विपरीतम्, अपरिचितभाषायां पाठनेन बालकस्य उपरि 'संज्ञानात्मक-भारः' वर्धते, येन शिक्षणं केवलं 'कण्ठस्थीकरणे' परिवर्तितं भवति। यूनेस्को संस्थापि स्वप्रतिवेदनेषु प्रतिपादितवती यत् मातृभाषाधारित-बहुभाषी-शिक्षा एव गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः कुञ्चिका अस्ति।[12]

अत्र न्यायशास्त्रस्य शक्तिग्रहसिद्धान्तः अपि अवलोकनीयः। बालकः स्वपरिवेशे यं शब्दं शृणोति, तत्रैव तस्य वाच्य-वाचक-भावसम्बन्धः दृढो भवति। यास्काचार्यः निरुक्ते अवदत् – **'अर्थं प्रति उपदेशः शब्दानाम्।'**[13] अर्थात् – शब्दानाम् उपदेशः अर्थाय एव भवति, अर्थात् भाषायाः प्रयोजनम् अर्थबोधः अस्ति। महाभाष्यकारः पतञ्जलिः स्पष्टयति — **'अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः।'** यदि भाषा अपरिचिता भवति, तर्हि अर्थावबोधे महान् अन्तरालः उत्पद्यते, येन छात्रस्य मेधाशक्तिः कुण्ठिता जायते। मातृभाषा तु 'संस्कार-प्रवाह' इव कार्यं करोति, या शिक्षणं न केवलं ज्ञानार्जनम् अपितु 'साक्षात्कारात्मकमनुभवं' करोति।

विकसितेषु देशेषु अपि प्रारम्भिकशिक्षायाः माध्यमं प्रायः राष्ट्रभाषा वा क्षेत्रभाषा एव भवति।

2.2 प्रारम्भिक-बाल्यकालीन-परिचर्या-शिक्षणम् (ECCE) : प्रारम्भिकशिक्षायां भाषा

राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 शिक्षायाः नूतने '5+3+3+4' तन्त्रस्य प्रथमे सोपाने 'आधारभूत-चरणे' (3-8 वर्षाणि) ECCE इत्यस्मै सर्वोच्चप्राथमिकतां ददाति। अयं कालखण्डः बालकस्य जीवनस्य आधारशिला वर्तते। अस्मिन् चरणे नीतिः स्पष्टतया **"नम्या, बह्वायामी, बहुस्तरीया, क्रीडाधारिता, गतिविधि-आधारिता, अन्वेषणाधारिता च शिक्षा"** इति समर्थयति।[14] अस्य सर्वस्य मूलाधारः भाषा एव। बालवाटिका-केन्द्रेषु (आङ्गनवाडी) पूर्व-प्राथमिक-कक्षासु च चित्राणां, क्रीडनकानां, गीतानां कथानां च माध्यमेन बालकाः स्वमातृभाषायां शाब्दिक-भाषिक-सम्प्रेषण-कौशलानां विकासस्य अवसरं प्राप्नुवन्ति।

प्रथमकक्षायाः छात्रेभ्यः **मासत्रयात्मकः क्रीडाधारितः 'विद्यालय-सज्जता-प्रलेखः' (School Preparation Module)** निर्मास्यते, यस्य माध्यममपि मातृभाषा एव स्यात्।[15] अतः प्रारम्भिक-बाल्यकालीन-परिचर्या-शिक्षणम् (ECCE) न केवलं परिचर्या-केन्द्रम्, अपितु एकं सशक्तं शैक्षणिक-उपकरणं वर्तते।

2.3 शिक्षणमाध्यमम् : लाभाः आव्हानानि च

नीतेः सर्वाधिकं साहसिकं प्रावधानं **'न्यूनतमतः पञ्चम-कक्षा-पर्यन्तं'** शिक्षणमाध्यमत्वेन मातृभाषायाः/स्थानीयभाषायाः प्रयोगः अस्ति।[16] अस्य लाभाः स्पष्टाः सन्ति:

- **अवधारणात्मक-बोधः:** बालकाः विज्ञान-गणितादि-विषयान् गम्भीरतया अवगच्छन्ति।
- **अधिगम-वेगे वृद्धिः:** भाषागतावरोधाभावात् समयस्य रक्षणं भवति।
- **आत्मविश्वासः सक्रियभागित्वं च:** बालकाः कक्षायां निर्भयतया प्रश्नान् पृच्छन्ति, चर्चासु च भागं गृह्णन्ति।
- **सांस्कृतिक-सम्बद्धता:** बालकाः स्वमूलसंस्कृतिना सह युक्ताः तिष्ठन्ति।
- **'ड्रॉप-आउट' (Dropout) न्यूनता:** शिक्षणं सहजं रुचिकरं च भवति। परन्तु अस्य कार्यान्वयने कानिचन आव्हानानि अपि सन्ति:

---

12 यूनेस्को-मन्तव्यम्: UNESCO Report, The Importance of Mother Tongue-based Multilingual Education, 2016.

13 निरुक्तम् 1.1 ।

14 ECCE सिद्धान्तः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, 'परिचयः', पृष्ठम् 7-8 ।

15 विद्यालय-प्रस्तुतिः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 2, अनुच्छेदः 2.10 ।

16 माध्यम-अनिवार्यता: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.11 ।

- **उत्कृष्ट-पाठ्यपुस्तकानाम् अभावः:** मातृभाषासु विज्ञान-गणितादि-विषयाणां मानकपुस्तकानां न्यूनता अस्ति। यद्यपि नीतिः **"उच्चतर-गुणवत्ता-युक्तानां पाठ्यपुस्तकानां मातृभाषासु उपलब्धतां"** प्रतिजानीते,[17] किन्तु एतदर्थं भाषाविदाम् अनुवादकानां च महतः परिश्रमस्य आवश्यकता अस्ति।
- **भाषिक-वैविध्यस्य गुरुत्वम्:** एकस्यामेव कक्षायां भिन्न-मातृभाषाणां छात्राः भवितुं शक्नुवन्ति। एतदर्थं नीतिः **"द्विभाषी-शिक्षण-अधिगम-सामग्रीभिः सह द्विभाषी-दृष्टिकोणस्य (Bilingual Approach)"** उपयोगं सूचयति।[18]

2.4 द्विभाषी-दृष्टिकोणः : एकं व्यावहारिकं समाधानम्

यावत् मातृभाषायां पर्याप्त-संसाधनानि न निर्मीयन्ते, तावत् नीतिः व्यावहारिक-द्विभाषी-दृष्टिकोणस्य समर्थनं करोति। अस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् शिक्षकाः कक्षायां मातृभाषयाः सह क्षेत्रीयभाषायाः राष्ट्रभाषायाः वा अपि प्रयोगं कुर्युः। पाणिनेः अष्टाध्यायीतः परम्परागतं सूत्रभाष्यम् – **'स्वभाषायाम् अर्थविज्ञानं प्राकृतम्।'** अर्थात् – स्वमातृभाषायाम् अर्थबोधः स्वाभाविकः अनायासश्च भवति।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 स्पष्टयति यत् उच्चतर-शिक्षण-संस्थासु अपि "मातृभाषा/स्थानीयभाषा शिक्षामाध्यमरूपेण उपयोक्ष्यते येन प्रवेश-अनुपाते (Gross Enrolment Ratio) वृद्धिः भवेत्।"[19] इदं मातृभाषायाः महत्त्वं केवलं प्राथमिकस्तरात् उत्थाप्य उच्चशिक्षापर्यन्तं विस्तारयति।

3. बहुभाषावादः त्रिभाषासूत्रं च

3.1 बहुभाषावादस्य लाभाः राष्ट्रिया रणनीतिश्च

विश्वस्य अनेकविकसितराष्ट्राणाम् इव, 'राष्ट्रियशिक्षानीतिः – 2020' बहुभाषावादं (Multilingualism) न तु बाधारूपेण, अपितु एकाम् अमूल्यां संज्ञानात्मकीं सामाजिकां च सम्पत्तिं मन्यते। अनुसन्धानैः सिद्ध्यति यत् बहुभाषिक-बालकेषु 'अधिभाषिक-चेतना' (Meta-linguistic awareness), समस्या-समाधान-कौशलं, रचनात्मक-चिन्तनं च प्रचुरतया विकसितानि भवन्ति। नीतिरपि इदं तथ्यं स्वीकरोति यत् २ तः 8 वर्षपर्यन्तायां वयसि बालकाः— "अतीव वेगेन भाषाः शिक्षन्ते, बहुभाषिकतया च अस्मिन् वयसि विद्यार्थिनां कृते महान् संज्ञानात्मकलाभः जायते।"[20]

अत एव, नीतिः एकां राष्ट्रियां कार्ययोजनां निर्माति यस्याः अन्तर्गतम्— "आधारभूतस्तरस्य (Foundational Stage) आरम्भादेव बालकेभ्यः विविधानां भाषाणां (किन्तु मातृभाषायां विशेषबलेन सह) परिचयः प्रदास्यते।"[21] अस्य उद्देश्यं बालकेषु भाषिक-सहिष्णुतायाः गम्भीरबोधस्य च विकासः अस्ति। नीतिः भाषायाः सामर्थ्यं (Power of Language) अनुभवति, यतः भाषा न केवलं व्याकरणम् नास्ति, सा संस्कृति-इतिहास-चिन्तनपद्धतीनां संवाहिका वर्तते।

3.2 त्रिभाषासूत्रे नमनीयता (Flexibility): विवादात् राष्ट्रियसम्मतिं प्रति

त्रिभाषासूत्रं नूतना अवधारणा नास्ति; एषा 1968 तमे वर्षे घोषितायाः शिक्षानीतेः एव भागः आसीत् । किन्तु अस्याः कार्यान्वयनम् सदैव विवादास्पदम् अभवत्, विशेषतः दक्षिणभारते यत्र एतत् 'हिन्दी-आरोपणत्वेन' राजनैतिकरूपेण दृष्टम्। राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 इमं संवेदनशीलविषयं गम्भीरतया समाधत्ते। नीतिः उद्घोषयति यत्— "त्रिभाषासूत्रस्य अनुपालनं

---

[17] पुस्तकानां विकासः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.12 ।

[18] द्विभाषी-प्रविधिः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.13 ।

[19] उच्चशिक्षायां भाषा: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 10, अनुच्छेदः 10.11 ।

[20] संज्ञानात्मक-लाभः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.12, पृष्ठम् 13-14 ।

[21] भाषाई-परिचयः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.13 ।

भविष्यति, किन्तु अस्मिन् सूत्रे महती शिथिलता (Flexibility) भविष्यति, कस्यापि राज्यस्य उपरि कापि भाषा न आरोपयिष्यते" इति।[22]

उदाहरणम् — तथाहि — कर्नाटकराज्ये छात्रः कन्नडभाषां (मातृभाषा), हिन्दीभाषां (राष्ट्रभाषा), आङ्ग्लभाषां (सम्पर्कभाषा) च चेतुं शक्नोति। ओडिशा-राज्ये छात्रः ओडिया, तेलुगु (सीमावर्ती-भाषा), आङ्ग्लभाषां च वृणुते। तमिळनाडौ तमिळ, आङ्ग्लं, तथा च कस्याश्चिद् यूरोपीयभाषायाः (यथा — जर्मन्) अपि विकल्पः दीयते। तथैव बिहार-उत्तरप्रदेशयोः सीमावर्तिक्षेत्रेषु छात्रः भोजपुरी-मैथिली-सदृशीः लोकभाषाः (मातृभाषारूपेण), हिन्दीभाषां, संस्कृतं वा आङ्ग्लं च चेतुं शक्नोति। सिक्किमराज्ये छात्रः नेपालीभाषां (मातृभाषा), हिन्दीभाषां (राष्ट्रभाषा), आङ्ग्लभाषां (सम्पर्कभाषा) च वृणुते। एवं त्रिभाषासूत्रे नेपाली-मैथिली-भोजपुरी-प्रभृतीनां भारतीयभाषाणां समावेशः सुचारुरूपेण भवति, येन छात्रस्य भाषिक-अस्मिता सुरक्षिता तिष्ठति।

इदं वैलक्षण्यं त्रिषु स्तरेषु दृश्यते:

- **भाषायाः वरणम्:** भाषाणां विकल्पः राज्यानां, क्षेत्राणां, मुख्यरूपेण च **'छात्राणां स्वस्य'** भविष्यति।
- **भाषाप्रकारः:** तिसृषु भाषासु न्यूनातिन्यूनं द्वे भारतीयभाषे भवेताम्।[23]
- **भारतीयभाषासु बलम्:** अत्र 'हिन्दीभाषा' अनिवार्या न कृता, अपितु अष्टम-अनुसूच्याः सर्वासां भारतीयभाषाणां कृते समानाः अवसराः दत्ताः।
- **द्विपक्षीय-अनुबन्धाः:** राज्यानि परस्परं शिक्षकाणाम् आदान-प्रदानं कर्तुं शक्नुवन्ति येन भाषिक-समन्वयः सुदृढः भवेत्।

3.2 क – केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्घस्य (CBSE) कार्यान्वयनविसंगतिः आह्वानानि च

यद्यपि राष्ट्रियशिक्षानीतेः - 2020 अनुच्छेदे 4.13 स्पष्टतया प्रतिपाद्यते यत् "कस्मिन्नपि राज्ये कापि भाषा न आरोपयिष्यते", तथापि केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्घेन (CBSE) 2026 तमे वर्षे (दिनाङ्क 02 एवं 09 एप्रिल्) प्रसारिताः परिपत्राः[24] नीतेः मूलभावनायाः प्रतिकूलं दृश्यन्ते। अत्र केचन गम्भीराः विषयाः विचारणीयाः सन्ति:

- **त्रिभाषासूत्रस्य सङ्कीर्णव्याख्या:** परिपत्रानुसारं R1 स्तरे केवलं चतस्रः भाषाः (हिन्दी, आङ्ग्लम्, उर्दू, कन्नड़) एव विकल्पत्वेन दत्ताः। शेषाः 42 भारतीयभाषाः (यासु अष्टमानुसूच्याः 22 भाषाः अपि सन्ति) द्वितीय-तृतीयस्तरयोः (R2/R3) धकेलिताः, यत् भाषिक-असमानतायाः संस्थागतरूपम् अस्ति।

- **क्षेत्रीयभाषाणां गौणीकरणम्:** कन्नड़भाषां विहाय अन्याः सर्वाः समृद्धाः भाषाः (यथा—मराठी, तमिळ, तेलुगु, बाङ्ला, उडिया, नेपाली, मैथिली इत्याद्याः) R1 स्तरातः निष्कासिताः। एतद् राज्यानां भाषायिक-अधिकाराणां प्रत्यक्षं हननं वर्तते।

- **पुदुच्चेरी-सङ्कटं सन्धिविरोधश्च:** 1956 तमवर्षस्य भारत-फ्रांस-सन्धिम् उपेक्ष्य पुदुच्चेरी-राज्ये फ्रेञ्च-भाषायाः अनिवार्य-विकल्पः समाप्तः कृतः, यत् अन्तर्राष्ट्रियसन्धेः लोकतान्त्रिकप्रक्रियायाः च उल्लङ्घनं मन्यते।

- **आङ्ग्लभाषायाः अनुचितं प्राधान्यम्:** आङ्ग्लभाषा अष्टमानुसूच्यां नास्ति, तथापि सा R1 स्तरे स्थापिता। अनेन अप्रत्यक्षतया भारतीयभाषाणां सङ्ख्या न्यूनीभवति, यतः छात्रः आङ्ग्लं स्वीकृत्य केवलं एकाम् एव भारतीयभाषां पठितुं शक्नोति।

- **परिवर्तन-स्वातन्त्र्यस्य अभावः:** नीतिः कक्षा 6 वा 7 मध्ये भाषापरिवर्तनस्य स्वातन्त्र्यं ददाति, किन्तु सीबीएसई-परिपत्रम् कक्षा 6 तः 10 पर्यन्तं कठोरबन्धनं विद्धाति।

---

22 लचीलापनं (Flexibility): राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.13 ।

23 भारतीयभाषा-प्राधान्यम्: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.14 ।

24 1. CBSE (2026). *Circular No. Acad-17/2026 regarding Three-Language Formula.*
2. CBSE (2026). *Notification No. 40/2026 regarding Language Policy.*

नियामकतन्त्रस्य आवश्यकता (अनुशंसा):

एतासां विसंगतीनां निवारणार्थं **'स्वतन्त्र-नियामक-मण्डलस्य' (Independent Regulatory Body)** स्थापना अपरिहार्या अस्ति। एतत् मण्डलं सुनिश्चितं कुर्यात् यत् सीबीएसई-सदृशाः संस्थाः नीतेः अनुच्छेद-4.13 (नमनीयता) तथा अनुच्छेद-4.11 (मातृभाषा-माध्यमम्) इत्यनयोः अक्षरशः पालनं कुर्युः। R1/R2 स्तरयोः अष्टमानुसूच्याः सर्वासु भाषासु समानावसरः भवेत् तथा च आङ्ग्लभाषायाः स्थाने भारतीयभाषाणां संवर्धनं प्राथमिकतां प्राप्नुयात्।

3.3 शास्त्रीयभाषाणां मुख्यधारायां पुनःस्थापनम्

राष्ट्रियशिक्षानीतिः-2020 संस्कृत-तमिळ-तेलुगु-कन्नड-मलयाळ-ओडिया-सदृशीनां शास्त्रीयभाषाणां, तथा च पालि-प्राकृत-फारसी-सदृशीनां समृद्धानां भाषाणां महत्त्वं पुनः प्रतिष्ठापयति। एताः भाषाः न केवलं पुरातनविद्यासम्पद्रूपेण, अपितु जीवन्त-ज्ञान-परम्परारूपेण स्वीकृताः।

संस्कृतस्य सन्दर्भे नीतिः वदति यत् इयं— "संविधानस्य अष्टम-अनुसूच्यां वर्णिता एका महत्त्वपूर्णा आधुनिकभाषा अस्ति, अस्याः शास्त्रीयसाहित्यं तावद् विशालं वर्तते यत् समग्रं लैटिन-ग्रीक-साहित्यं मिलित्वापि अस्य तुलनां कर्तुं न शक्नोति।"[25]

संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यं केवलं तस्य प्राचीनतायां नास्ति, अपितु तस्य वैज्ञानिकसंरचनायां वर्तते। राष्ट्रियशिक्षानीतिः संस्कृतं विश्वभाषारूपेण पश्यति। अत्र व्याकरणदर्शनस्य प्रदीप्तं वाक्यं स्मर्तव्यम् — **'एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति।'**[26] भर्तृहरिणा वाक्यपदीये चोक्तम् – **'अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्'**[27] अर्थात् वाक् अनादि-अनिधना (शाश्वती) अस्ति, सर्वेषां भूतानां प्रथमा अभिव्यक्तिः। इयं भाषा आधुनिक-सङ्गणक-विज्ञानस्य (NLP) कृते अपि तर्काधारिता अस्ति, अतः अस्याः संवर्धनं वैश्विक-कौशल-विकासाय अपरिहार्यम्।

नीतिः संस्कृतं 'संस्कृत-ज्ञान-प्रणालीभिः' (गणित-खगोल-दर्शन-वास्तु-चिकित्सादिभिः) सह संयोज्य पाठयितुं निर्दिशति। अन्य-शास्त्रीयभाषाणां कृते अपि "भारतस्य संविधानस्य अष्टम-अनुसूच्यां वर्णितायाः प्रत्येकस्याः भाषायाः कृते 'अकादमी' स्थापयिष्यते।"[28]

3.4 वैदेशिकभाषाणां शिक्षणम् : वैश्विक-नागरिकतायै सज्जता

नीतिः केवलं देशीयभाषासु सीमिता नास्ति। एषा २१-तमशताब्द्याः 'वैश्विक-नागरिकान्' (Global Citizens) निर्मातुं वैदेशिकभाषाणां शिक्षणमपि प्रोत्साहयति। अत्र कोरियन-जापानी-थाई-फ्रेंच-जर्मन-स्पेनिश-पुर्तगाली-रूसी-प्रभृतयः भाषाः माध्यमिकस्तरे वैकल्पिकरूपेण भविष्यन्ति।[29] अस्य मुख्योद्देश्यं छात्रान् वैश्विक-अवसरैः ज्ञानप्रवाहैः च सह योजनं तथा च अन्य-संस्कृतीनां प्रति सम्मानभावस्य जागृतिः अस्ति।

4. भाषाकौशलम् आधुनिकप्रविधिः च

4.1 अनुभवात्मकशिक्षणं भाषिकविकासश्च

राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 कण्ठस्थीकरण-पद्धतिं परित्यज्य अनुभवात्मक-शिक्षणे (Experiential Learning) अन्वेषण-आधारित-पद्धतौ च बलं ददाति। एषा दृष्टिः भाषाशिक्षणाय अतीव प्रभावशालिनी वर्तते। सर्वेषु स्तरेषु— "प्रायोगिक-

---

25 संस्कृत-महिमा: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.16।

26 महाभाष्यम् 1.1.6।

27 वाक्यपदीयम् 1.1।

28 अकादमी-स्थापना: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 22, अनुच्छेदः 22.10।

29 वैदेशिक-भाषाः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.20।

आधारित-अधिगमः अङ्गीकरिष्यते, यत्र अन्यविषयैः सह 'स्वयं कृत्वा शिक्षणं' (Learning by doing), कला-क्रीडा-एकीकरणं च भविष्यति, तथा च कथा-आधारित-शिक्षणशास्त्रं प्रत्येकं विषये एकं मानक-शिक्षणशास्त्रं रूपेण द्रक्ष्यते।"[30]

कथाः, नाटकानि, काव्यपाठः, भूमिका-निर्वहणं (Role Play) च भाषां जीवन्तीं कुर्वन्ति। 'कला-समन्विता' 'क्रीडा-समन्विता' च शिक्षा छात्रेभ्यः आनन्दमयानुभवेन सह भाषा-अर्जनस्य अवसरं प्रददाति। यदा कश्चन बालकः कथां शृणोति, ततः परं तस्याः अभिनयं करोति, तदा सः न केवलं भाषाम्, अपितु संवादं, सहयोगं, कल्पनाशक्तिं च शिक्षते। तथैव 'स्यूत-रहित-दिवसाः' (Bag-less days) तथा च "स्थानीय-व्यावसायिक-विशेषज्ञैः (यथा— तक्षकाः, मालाकाराः, कुम्भकाराः, कलाकाराः च) सह प्रशिक्षुरूपेण कार्यकरणम्"[31] छात्रेभ्यः भाषायाः व्यावहारिकं प्रयोगं कारयति, येन तेषां शब्दकोशः अभिव्यक्ति-क्षमता च स्वाभाविकी जायते।

4.2 प्रौद्योगिक-एकीकरणम् : डिजिटल-मञ्चानां माध्यमेन भाषिक-अवरोधानां निवारणम्

'डिजिटल इण्डिया' इति संकल्पनां साकारं कर्तुं राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 शिक्षायां प्रौद्योगिक्याः (Technology) प्रयोगम् अनिवार्यं मन्यते। **'दीक्षा'** (DIKSHA - Digital Infrastructure for Knowledge Sharing) इति मञ्चः अस्मिन् सन्दर्भे राष्ट्रिय-ज्ञान-कोशरूपेण विकसिष्यते।[32] अस्मिन् मञ्चे उच्च-गुणवत्ता-युक्ताः अध्ययन-सामग्र्यः भविष्यन्ति।

उदाहरणस्वरूपम् — कश्चन बालकः उत्तरप्रदेशस्य ग्रामे वसति, तस्य मातृभाषा 'भोजपुरी' वर्तते। सः 'दीक्षा-मञ्चे' (DIKSHA Portal) भोजपुरीभाषायां गणितस्य प्रश्नोत्तराणि, विज्ञानस्य प्रयोगान् च दृश्य-श्रव्य-माध्यमेन पश्यति। यदि कश्चन शब्दः सन्दिग्धः भवेत्, तर्हि सः मञ्चः तस्यैव भाषायां व्याख्यां ददाति।

तथैव कश्चन बालकः सिक्किमस्य ग्रामे वसति, तस्य मातृभाषा 'नेपाली' अस्ति। सः 'दीक्षा-मञ्चे' नेपालीभाषायां गणित-विज्ञान-पाठान् दृश्य-श्रव्य-माध्यमेन पश्यति। सन्देहस्थले सः मञ्चः तस्यैव भाषायां व्याख्यां ददाति। एवं तन्त्रज्ञानस्य साहाय्येन मातृभाषा-माध्यमेन शिक्षा सुलभा भवति। अनेन नेपालीभाषा मञ्चस्य 'प्राथमिक-साक्षरतायाः आरभ्य व्यावसायिक-कौशलपर्यन्तं विस्तारस्य' सजीवं दृष्टान्तं प्रस्तौति। एवं दीक्षामञ्चः प्राथमिकसाक्षरतायाः आरभ्य व्यावसायिककौशलपर्यन्तं विस्तृतः अस्ति।

नीतेः एकः मुख्यः बिन्दुः **"शिक्षकाणां विद्यार्थिनां च मध्ये भाषिक-अवरोधं दूरीकर्तुं उपायाः"** इति अस्ति।[33] एतदर्थं पाठ्यसामग्री, श्रव्य-दृश्य-संसाधनानि, सॉफ्टवेयर-तन्त्राणि च सर्वास्वपि प्रमुख-भारतीयभाषासु उपलभ्यानि भविष्यन्ति। अनेन प्रविधिः न केवलं आङ्ग्लभाषा-विदाम्, अपितु ग्रामीण-दुर्गम-क्षेत्राणां बालकानां कृतेऽपि समानान् अवसरान् प्रदास्यति।

4.3 अनुवादः नवाचारश्च : शैक्षणिक-सामग्रीणां स्थानीयीकरणम्

मातृभाषायां शिक्षायाः मार्गे प्रमुखः अवरोधः उच्च-गुणवत्ता-युक्तानां साधनानां न्यूनता अस्ति। अस्य समाधानार्थं नीतिः द्वि-स्तरीय-कार्ययोजनां प्रस्तौति:

१. **मौलिक-लेखनस्य प्रोत्साहनम्:** भारतीयभाषासु मौलिक-पाठ्यपुस्तकानां, सन्दर्भग्रन्थानां, बालसाहित्यस्य च निर्माणाय प्रतियोगिताः, पुरस्काराः, प्रकाशनानुदानं च प्रदास्यते।

२. **अनुवाद-तन्त्रस्य सुदृढीकरणम्:** नीतिः **'इण्डियन-इंस्टीट्यूट-ऑफ-ट्रांसलेशन-एंड-इंटरप्रिटेशन (IITI)'** इति संस्थानस्य स्थापनां निर्दिशति। इदं संस्थानं विविध-विषयाणां सामग्रीणां भारतीयभाषासु परस्परम् अनुवादार्थं तज्ज्ञानां केन्द्रं

---

[30] अनुभवात्मक-शिक्षणम्: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.4, पृष्ठम् 12।

[31] व्यावसायिक-परिचयः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.26, पृष्ठम् 16।

[32] दीक्षा-मञ्चः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 2, अनुच्छेदः 2.10।

[33] भाषा-अवरोध-निवारणम्: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 23 (प्रौद्योगिकी-उपयोगः), अनुच्छेदः 23.1।

भविष्यति।[34] अयम् एकः महान् नवाचारः अस्ति, यतः अनेन अनुवादः एकः प्रमुखः शैक्षणिक-व्यावसायिक-विषयः भविष्यति, देशे च ज्ञानस्य निर्बाधः संचारः सुनिश्चितः भविष्यति।

5. शिक्षक-शिक्षा भाषाप्रवीणता च

5.1 स्थानीयभाषाशिक्षकाणां नियुक्तिः प्रशिक्षणं च

राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 स्पष्टतया अङ्गीकरोति यत्— **"देशे भाषा-शिक्षणे कुशलानां शिक्षकाणां न्यूनता वर्तते।"**[35] इमां रिक्ततां पूरयितुं नीतिः अनेकान् सुधारान् प्रस्तौति। प्रथमं तु, नियुक्ति-प्रक्रियायां 'स्थानीयतायाः' प्राधान्यम्। मनुस्मृतौ उक्तम् – **'आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः'**[36] अर्थात् – शिक्षकः साक्षात् परमदेवता इव पूजनीयः, यः भाषां संस्कृतिं च संरक्षति। नीतिः निर्दिशति यत्— **"यत्र शिक्षक-छात्रयोः अनुपात-दरः (Teacher-Student Ratio) अधिकः स्यात् अथवा यत्र साक्षरता-दरः न्यूनः भवेत्, तत्र स्थानीय-शिक्षकानां वा स्थानीय-भाषया सह परिचितानां शिक्षकाणां नियुक्तौ विशेषं ध्यानं देयम्।"**[37] अनेन दुर्गम-वनवासि-क्षेत्रेषु, यत्र मातृभाषा भिन्ना अस्ति, तत्र शिक्षणं प्रभावशालि भविष्यति।

द्वितीयम्, शिक्षकाणां गुणवत्तां सुनिश्चितं कर्तुं 'शिक्षक-पात्रता-परीक्षा' (TET) सुदृढा भविष्यति, यस्यां स्थानीय-भाषायां शिक्षण-दक्षतायाः मूल्याङ्कनम् एकः अभिन्नः भागः भविष्यति। तृतीयम्, **'विद्यालय-परिसर/संकुल'** (School Complexes/Clusters) माध्यमेन शिक्षकाणां सहभागिता भविष्यति[38], येन एकस्मिन् विद्यालये कला-सङ्गीत-विज्ञान-भाषा-सदृशानां सर्वेषां विषयाणां कृते पर्याप्ताः शिक्षकाः उपलब्धाः भवेयुः।

5.2 सतत-व्यावसायिक-विकासः (CPD)

नियुक्तेः अनन्तरं शिक्षकाणां कृते सकृत्-प्रशिक्षणं पर्याप्तं न भवति; तेभ्यः जीवनपर्यन्तं शिक्षणम् आवश्यकम्। नीत्यनुसारं— **"प्रत्येकस्मात् शिक्षकात् एषा अपेक्षा वर्तते यत् ते स्वस्य व्यावसायिक-विकासाय स्वेच्छया प्रतिवर्षं प्रायः 50 घण्टात्मकस्य सतत-व्यावसायिक-विकासकार्यक्रमे (CPD) भागं गृह्णीयुः।"**[39] अस्मिन् कार्यक्रमे आधारभूत-साक्षरतायाः नवीन-शिक्षणशास्त्रं, रचनात्मक-मूल्याङ्कनं, योग्यता-आधारितं शिक्षणं च विषयाः अन्तर्भवन्ति।

शिक्षकाणां कृते इयम् एका सतत-भाषिक-प्रयोगशाला अस्ति, यत्र ते 'द्विभाषी-शिक्षणस्य' नूतनाः कार्ययोजनाः शिक्षन्ते, क्लिष्ट-शब्दान् स्थानीय-भाषया बोधयितुं मार्गान् अन्वेषयन्ति, मातृभाषायां च रचनात्मक-सामग्रीणां निर्माणं शिक्षन्ते। 'दीक्षा' (DIKSHA) सदृशाः डिजिटल-मञ्चाः अस्मिन् प्रशिक्षणे महतीं भूमिकां निर्वक्ष्यन्ति।

5.3 चतुर्वर्षीय-एकीकृत-बी.एड. (ITEP) : बहुभाषी-कक्षायाः सज्जता

शिक्षक-शिक्षायां क्रान्तिकारि-परिवर्तनाय, नीतिः 2030 ईसवी-वर्षपर्यन्तं शिक्षणाय न्यूनतमतया **'चतुर्वर्षीय-एकीकृत-बी.एड.'** उपाधिम् अनिवार्यं कर्तुं प्रस्तौति। अस्य पाठ्यक्रमस्य संरचना एवं भविष्यति येन भावि-शिक्षकाः:

- **विषय-विशेषज्ञाः भवेयुः:** कस्यापि एकस्य विषयस्य (यथा— गणितं, संस्कृतं, विज्ञानं वा) गम्भीरं ज्ञानं धारयेयुः।
- **बहुभाषी-कक्षाभ्यः प्रशिक्षिताः स्युः:** तेभ्यः स्थानीय-भाषाणां बहुभाषी-शिक्षणशास्त्रस्य (Multilingual Pedagogy) च विशेषं प्रशिक्षणं प्रदास्यते।

---

[34] अनुवाद-संस्थानम्: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 22, अनुच्छेदः 22.11।

[35] कुशल-शिक्षक-न्यूनता: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 4.15, पृष्ठम् 14।

[36] मनुस्मृतिः 2.226।

[37] स्थानीय-नियुक्तिः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 5, अनुच्छेदः 5.2, पृष्ठम् 20।

[38] विद्यालय-परिसरः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 7, अनुच्छेदः 7.5, पृष्ठम् 27।

[39] सतत-प्रशिक्षणम् (CPD): राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 5, अनुच्छेदः 5.15, पृष्ठम् 23।

- **व्यावहारिकाः सज्जताः:** अस्मिन् स्थानीय-विद्यालयेषु 'छात्र-शिक्षणं' (Internship) अनिवार्यं भविष्यति, येन ते वास्तविक-कक्षायाः अनुभवं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

दृष्टान्तः — ITEP अन्तर्गतं कश्चन प्रशिक्षु-शिक्षकः 'बस्तर'क्षेत्रे प्रशिक्षणाय गच्छति। तत्र छात्राः 'गोंडी' भाषां वदन्ति। प्रशिक्षुः यद्यपि हिन्दीं जानाति, तथापि सः गोंडीभाषायाः मूलशब्दान् (यथा— जलम् – 'एन्द', अग्निः – 'एयो' इत्यादीन्) अधीते, द्विभाषीय-शिक्षण-सामग्रीं च निर्माति। अन्ते सः तत्रत्यैः छात्रैः सह संवादं कर्तुं शक्नोति। एवमेव, ITEP अन्तर्गतं कश्चन प्रशिक्षुः दार्जिलिङ्ग-जनपदस्य ग्रामं गच्छति, यत्र छात्राः नेपालीभाषां वदन्ति। प्रशिक्षुः नेपाली-वर्णमालां, मूलशब्दान् च (यथा— जलम् – 'पानी', अग्निः – 'आगो') अधीते, तथा च द्विभाषी-सामग्रीं निर्माति, येन छात्राः मातृभाषयैव पठितुं शक्नुवन्ति।

- **प्रौद्योगिक-दक्षताः** ते ई-अधिगम-साधनानां, 'तन्त्रांशानां' (Software), डिजिटल-सामग्रीणां च कुशलतया प्रयोगं शिक्षितुं शक्ष्यन्ति।

एते सुधाराः मिलित्वा तादृशं शिक्षक-बलं निर्मान्ति, यत् राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 इत्यस्याः भाषिक-संकल्पं धरातले साकारं कर्तुं समर्थं भविष्यति।

6. समतामूलिका समावेशिनी च भाषा-नीतिः

6.1 सामाजिक-आर्थिक-वञ्चित-समूहेभ्यः (SEDG) सशक्तीकरणस्य माध्यमत्वेन भाषा

भाषा-शिक्षणे विफलता 'शिक्षात्यागः' (Dropout) इति समस्या च साक्षात् सामाजिक-आर्थिक-भाषिक-असमानताभिः सह सम्बद्धा अस्ति। सांख्यिकीय-प्रमाणानि सूचयन्ति यत् अनुसूचित-जाति-जनजाति-अल्पसुविधाप्राप्त(पिछडा)-वर्गाणां छात्राणां नामाङ्कनं माध्यमिक-स्तरेषु न्यूनं भवति। नीतिः अङ्गीकरोति यत्— **"विद्यालयेषु प्रथम-कक्षातः द्वादश-कक्षापर्यन्तं सततं नामाङ्कनं घटमानं वर्तते, नामाङ्कनस्य एषा न्यूनता सामाजिक-आर्थिकरूपेण वञ्चित-समूहेषु (SEDGs) अधिका अस्ति, विशेषतः एतेषां समूहानां महिला-विद्यार्थिनां सन्दर्भे एतत् स्पष्टतरं दृश्यते।" इति।**[40]

अनेके बालकाः विद्यालयं तदर्थं त्यजन्ति यतः शिक्षणस्य माध्यमं तेषां मातृभाषायाः भिन्नं भवति; येन ते कक्षायां पृष्ठतः भवन्ति, आत्मविश्वासं च ह्रासयन्ति। राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 इत्यस्याः मातृभाषा-आधारित-शिक्षा एतेभ्यः बालकेभ्यः सञ्जीवनी-सदृशा वर्तते। यदा ते स्वभाषया शिक्षन्ते, तदा ते निःसङ्कोचं प्रश्नान् प्रष्टुं सक्रियाः भवितुं च शक्नुवन्ति।

उदाहरणम् - स्थित्यध्ययनरूपेण — झारखण्डराज्ये 'संथाली'मातृभाषायाः छात्राः प्रायः विद्यालयं त्यजन्ति, यतः शिक्षणं हिन्दीमाध्यमेन भवति। 'आदिवासी-विकासकार्यक्रमः' इत्यन्तर्गतं यदा प्राथमिककक्षासु संथालीभाषया पाठ्यपुस्तकानि प्रचालितानि, तदा एकवर्षे एव उपस्थितिः ४०% वृद्धा, उत्तीर्णदरः २५% वर्धितः इति प्रमाणितम्। तथैव उत्तराखण्डराज्ये नेपालीभाषि-छात्राः (शैक्षिकदृष्ट्या अल्पविकसितेषु क्षेत्रेषु) यदा स्वमातृभाषा-नेपालीमाध्यमेन पाठ्यन्ते, तदा उपस्थितिः ३५%, उत्तीर्णदरः २०% वर्धितः।[41]

येन शिक्षा-त्यागस्य संभावना न्यूनीभवति। एवं प्रकारेण इयं नीतिः सामाजिक-न्यायस्य समानतायाः च संवैधानिक-आदर्शान् व्यावहारिकरूपेण पूरयति।

6.2 भारतीय-साङ्केतिक-भाषा (ISL) बधिर-विद्यार्थिनां कृते च शिक्षा

दिव्याङ्ग-विद्यार्थिनां, विशेषतः बधिर-विद्यार्थिनां कृते भाषायाः उपलब्धिः एकः मौलिकः अधिकारः अस्ति। नीतिः अस्मिन् सन्दर्भे ऐतिहासिकी वर्तते, यतः एषा— **"भारतीय-साङ्केतिक-भाषायाः (ISL) राष्ट्रियव्यापी-मानकीकरणाय"**

40 नामांकन-न्यूनता: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 6, अनुच्छेदः 6.1, पृष्ठम् 27।

41 प्रमाणम् — उत्तराखण्डशिक्षाविभागप्रतिवेदनम् २०२२।

पाठ्यक्रमे च अस्याः समावेशनार्थं दृढसंकल्पा अस्ति।[42] पूर्वं देशस्य विभिन्नभागेषु साङ्केतिकभाषायाः भिन्न-भिन्नानि अविकसितानि च रूपाणि प्रचलितानि आसन्, अतः अस्याः मानकीकरणं क्रान्तिकारि पदम् अस्ति।

नीत्यन्तर्गतं बधिरविद्यार्थिनां कृते:

- **पाठ्यसामग्री:** राष्ट्रिय-राज्य-स्तरेषु साङ्केतिक-भाषा-माध्यमेन पाठ्यसामग्रीणां विकासः भविष्यति।
- **शिक्षक-प्रशिक्षणम्:** विशेषरूपेण बधिर-बालकान् पाठयितुं प्रशिक्षितानां शिक्षकाणां कश्चन विशिष्ट-वर्गः (Cadre) सज्जीकरिष्यते।
- **समावेशि-वातावरणम्:** उच्च-शिक्षा-संस्थासु 'बाधा-मुक्तं' वातावरणं सुनिश्चितं भविष्यति, यत्र साङ्केतिक-भाषा-दुभाषिकाः (Interpreters) सहायिकाः प्रौद्योगिक्यः च उपलब्धाः भवेयुः।

6.3 लिङ्ग-समावेशि-निधिः उभयलिङ्गि-छात्राणां च शिक्षा

राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 शिक्षानीतेः इतिहासे प्रथमतया **'उभयलिङ्गि-छात्राणाम्' (Transgender)** उल्लेखं करोति तेभ्यः च समावेशि-शिक्षायाः प्रावधानं ददाति। नीत्यनुसारं, भारत-सर्वकारः— **"सर्वासु बालिकाभ्यः सहैव उभयलिङ्गि-छात्रेभ्यः अपि गुणवत्तापूर्णां न्यायसङ्गतां च शिक्षां प्रदातुं देशस्य क्षमता-विकासार्थम् एकं लिंग-समावेशि-कोषं' (Gender-Inclusion Fund) स्थापयिष्यति।"** इति।[43]

अयं कोषः राज्यानां सहायतां करिष्यति येन:

- तेषां कृते सुरक्षितं शैक्षणिक-वातावरणं निर्मितं भवेत्।
- परामर्श-केन्द्राणां विशेष-सहायता-केन्द्राणां च विकासः भवेत्।

इदं प्रगतिशीलं पदं दर्शयति यत् नूतना नीतिः समाजस्य अन्तिम-पङ्क्तौ स्थितानां समूहानां मुख्यधारायाम् आनयनाय वचनबद्धा अस्ति, तदर्थं च सा संरचनात्मकं वित्तीयं च समर्थनं प्रददाति।

7. निष्कर्षः भावी-अनुशंसाः च

7.1 संश्लेषणम् : भाषा, अस्मिता, ज्ञानस्य संवाहिका च

राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 केवलं कश्चन शैक्षणिक-नीतिप्रलेखः नास्ति; अपितु एषः भारतस्य सांस्कृतिक-चेतनायाः ज्ञानपरम्परायाः च पुनःप्रतिष्ठापनार्थं किञ्चन घोषणापत्रं वर्तते। अस्याः मूलदर्शनम् अस्ति यत् भाषा केवलं सम्प्रेषणस्य साधनं नास्ति, अपितु सा **अस्मितायाः** (Identity) **ज्ञानस्य** च प्रमुखा संवाहिका अस्ति। नीतिः एतत् तथ्यं पुनः प्रतिपादयति यत्— **"भाषाः संसारं वीक्षमाणस्य दृष्टेः मार्गं प्रस्तौति"**[44] तथा च **"संस्कृतेः व्याप्तिः अस्माकं भाषासु प्रसृता अस्ति"** इति।[45]

अस्मिन् शोधपत्रे कृतेन विश्लेषणेन स्पष्टं भवति यत् राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020 भारतीय-शिक्षायाः इतिहासे कश्चन महत्त्वपूर्णः सन्धिक्षणः अस्ति। एषा नीतिः औपनिवेशिक-मानसिकतया उत्पन्नां 'भाषिक-रिक्ततां' (Linguistic gap) पूरयितुं, मातृभाषायाः संज्ञानात्मकं सांस्कृतिकं च मूल्यं पुनः प्रतिष्ठापयितुं, तथा च 'बहुभाषावादं' शक्तिरूपेण अङ्गीकर्तुं साहसिकं प्रयत्नं करोति। त्रिभाषासूत्रस्य सरलीकरणं (Flexibility), शास्त्रीयभाषाणां समावेशः, उच्चशिक्षायां मातृभाषायाः माध्यमत्वेन वरणं च इमां नीतिं एकविंशतिशताब्द्याः कृते अतीव प्रासङ्गिकीं कुर्वन्ति।

---

[42] सांकेतिक-भाषा: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 4, अनुच्छेदः 4.22, पृष्ठम् 16 ।

[43] जेंडर-समावेशी-निधिः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 6, अनुच्छेदः 6.4, पृष्ठम् 28 ।

[44] भाषा-दृष्टिः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 22, अनुच्छेदः 22.1 ।

[45] संस्कृति-विस्तारः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अनुच्छेदः 22.1 ।

7.2 आव्हानानि : कार्यान्वयनम्, गुणवत्ता, शिक्षक-प्रशिक्षणं च

नीतेः सफलता पूर्णतया अस्याः क्रियान्वयन-पद्धतौ आश्रिता अस्ति। अस्मिन् मार्गे केचन मुख्याः बाधाः सन्ति:

- **सामग्री-न्यूनता अनुवाद-गुणवत्ता च:** सर्वेषां विषयाणाम् उच्च-गुणवत्ता-युक्तानि पाठ्यपुस्तकानि अध्यापन-सामग्र्यश्च प्रत्येकस्यां भारतीयभाषायां सज्जीकरणं विशालं, समयसाध्यं, व्ययसाध्यं च कार्यं वर्तते।
- **शिक्षकाणां न्यूनता प्रशिक्षणं च:** चतुर्वर्षीय-एकीकृत-बी.एड. कार्यक्रमस्य (ITEP) कार्यान्वयनाय तथा च वर्तमान-शिक्षकाणां सतत-व्यावसायिक-विकासाय (CPD) अभूतपूर्वस्य निवेशस्य, निष्ठायाः, पर्यवेक्षणस्य च आवश्यकता वर्तते।[46]
- **भाषिक-ध्रुवीकरणं संसाधनानाम् असमान-वितरणं च:** यासां भाषाणां पार्श्वे सुदृढा साहित्यिकपरम्परा राज्यसंरक्षणं च वर्तते (यथा— हिन्दी, तमिळ, तेलुगु), ताः तु अग्रे गमिष्यन्ति, किन्तु याः अष्टम-अनुसूच्यां न सन्ति वा लुप्तप्रायाः सन्ति, तासां संरक्षणार्थं विशेष-प्रयत्नाः आवश्यकाः।
- **सामाजिक-आर्थिक-बाधाः:** आङ्ग्लभाषां प्रति समाजस्य 'प्रतिष्ठा-चिह्नम्' (Status symbol) इति धारणां परिवर्तयितुं महदाह्वानं वर्तते।

मनोवैज्ञानिकम् उदाहरणम् —

मध्यमवर्गीयाः पितरः मातृभाषायाः/संस्कृतस्य प्रशंसकाः सन्ति, किन्तु स्वकीयानि अपत्यानि आङ्ग्लमाध्यम-विद्यालयेषु एव पाठयन्ति। तेषां तर्कः अस्ति यत्— 'यदि अस्माकं बालकः मातृभाषया पठिष्यति, तर्हि प्रतियोगि-परीक्षासु, आई.टी.उद्योगे च पृष्ठतः भविष्यति।' अतः आवश्यकं यत् केन्द्रसर्वकारः निजीक्षेत्रे मातृभाषायाः प्रयोगं प्रोत्साहयेत्; यथा — बैङ्किङ्ग-परीक्षासु क्षेत्रीयभाषाणाम् अवसरः दीयते।

तथैव नेपालीभाषायाः क्षेत्रेषु - दार्जिलिङ्ग-सिक्किम-क्षेत्रेषु पितरः नेपालीभाषायां गौरवं तदनुरागं च अनुभवन्ति, किन्तु स्व-अपत्यान् आङ्ग्लमाध्यम-विद्यालयेषु एव पाठयन्ति। तेषां तर्कः अस्ति यत्— 'नेपालीमाध्यमेन पठित्वा बालकः राष्ट्रियस्तरे कथं प्रतियोगितां करिष्यति?' अतः एतादृशी 'प्रतिष्ठा-चिह्न-धारणा' (Prestige-symbol perception) नेपालीभाषायाः कृतेऽपि एकं महत् आह्वानं वर्तते।

मातृभाषायां शिक्षितानां छात्राणां कृते वृत्ति-अवसराः (Employment opportunities) अपि तावन्तः एव सुदृढाः करणीयाः।

7.3 भावि-अनुशंसाः

एताभ्यः बाधाभ्यः मुक्तिं प्राप्य नीतेः लक्ष्यं साकारं कर्तुं निम्नलिखित-परामर्शाः प्रस्तूयन्ते:

१. **राष्ट्रिय-भाषिक-सामग्री-मिशनस्य स्थापना:** इदं मिशनं प्रत्येकं भारतीयभाषायां शैक्षणिक-सामग्रीणां (पुस्तकानि, शब्दकोशाः, दृश्य-श्रव्य-साधनानि) निर्माणं त्वरितगत्या कुर्यात्। अत्र यन्त्र-अनुवाद-प्रविधेः (Machine Translation) साहाय्यं ग्रहीतुं शक्यते।

२. **विद्यालय-संकुलस्य सशक्तीकरणम्:** विद्यालय-संकुलं (School Complex) केवलं प्रशासनिक-घटकं न भूत्वा भाषिक-शिक्षणस्य संसाधन-केन्द्रं भवेत्। अत्र भिन्न-विद्यालयानां शिक्षकाः मिलित्वा मातृभाषायां शिक्षण-सामग्रीः निर्मातुं शक्नुवन्ति।

३. **वृत्ति-क्षेत्रेण सह मातृभाषायाः संयोजनम्:** राजकीय-प्रतियोगी-परीक्षासु (यथा— लोकसेवा-आयोगः) क्षेत्रीयभाषाः माध्यमरूपेण स्वीकर्तव्याः। अनेन मातृभाषा-शिक्षायाः आर्थिक-लाभः स्पष्टः भविष्यति जनानां विश्वासश्च वर्धिष्यते।

[46] शिक्षकाणां व्यावसायिक-विकासः: राष्ट्रियशिक्षानीतिः - 2020, अध्यायः 5, अनुच्छेदः 5.15।

४. **प्रौद्योगिकी-जन-आन्दोलनम्:** 'दीक्षा'सदृशानां मञ्चानां माध्यमेन छात्राः शिक्षकाश्च स्थानीयाः कथाः, लोकगीतानि, ज्ञानं च 'लोक-सहयोग-पद्धत्या' (Croudsourcing) प्रेषयितुं (Upload) प्रेरणीयाः।

५. **निरन्तर-मूल्याङ्कनम्:** 'परख' (PARAKH - राष्ट्रिय-मूल्याङ्कन-केन्द्रम्) संस्थायै भाषिक-दक्षतायाः प्रभावस्य च नियमित-साक्ष्य-आधारित-मूल्याङ्कनस्य उत्तरदायित्वं दातव्यम्।

7.4 उपसंहारः :

अन्ते, राष्ट्रियशिक्षानीतिः – 2020 इत्यस्याः सफलतायै केवलं नीति-निर्मातॄणाम् अपितु समग्रस्य समाजस्य सामूहिक-प्रयत्नस्य आवश्यकता अस्ति। इयं नीतिः शिक्षयति यत् भाषिक-विविधतायामेव अस्माकं संस्कृतेः वैभवं निहितम् अस्ति। तादृशं भारतं यत्र कश्चन बालकः स्वमातृभाषायां स्वप्नान् द्रष्टुं शक्नोति, विज्ञानस्य गूढ-रहस्यानि अवबोद्धुं शक्नोति—तदेव अस्याः नीतेः परमं लक्ष्यम्। यदि वयं दृढसंकल्पेन अमुं मार्गं चलामः, तर्हि भारतं निश्चयेन 'ज्ञान-महाशक्तिः' भविष्यति। यजुर्वेदे चोक्तम् – **'विद्ययाऽमृतमश्नुते'।**[47] अर्थात् – विद्यया (मातृभाषास्थेन ज्ञानेन) अमृतत्वं प्राप्नोति।

निष्कर्षतः एतदेव वक्तुं शक्यते यत् भाषिक-स्वावलम्बनमेव राष्ट्रिय-गौरवस्य आधारः। यदुक्तं प्राचीनैः — **'सा विद्या या विमुक्तये'**[48]**।** सा मुक्तिः न केवलम् आध्यात्मिक-बन्धनेभ्यः, अपितु वैचारिक-दास्यात् अपि भवेत्। मातृभाषायां शिक्षा अस्मान् स्वकीयेन मौलिक-चिन्तनेन सह योजयति, येन भारतं पुनः जगद्गुरुपदे प्रतिष्ठितं भवितुं शक्नोति।

8. परिशिष्टम्

8.1 सारणी १: R1 स्तरे स्वीकृतभाषाः – तुलनात्मकविश्लेषणम्

क्र.	मापदण्डः	सीबीएसई-२०२६ (विद्यमानः)	राष्ट्रियशिक्षानीतिः-२०२० (अपेक्षितम्)	परिणामः
१	**R1 स्तरे योग्यानां भाषाणां सङ्ख्या**	केवलं ४ (हिन्दी, आङ्ग्लम्, उर्दू, कन्नड़)	अष्टमानुसूच्याः सर्वाः २२ भाषाः + अन्याः मातृभाषाः	✗ सीमितम्
२	**कन्नड़भाषायाः R1 स्तरे विशेषसमावेशः**	✓ आम्, SCERT पाठ्यपुस्तकानां कारणात्	✗ कस्यापि एकस्याः भाषायाः अकारणविशेषाधिकारः न	🚧 विसङ्गतम्
३	**क्षेत्रीयभाषाणां (कन्नड़ं विहाय) R1 स्तरे समावेशः**	✗ न, केवलं R2 स्तरे स्थापिताः	✓ अष्टमानुसूच्याः सर्वाः भाषाः R1 योग्याः	✗ विसङ्गतिः
४	**आङ्ग्लभाषायाः (गैर-अष्टमानुसूची) R1 स्तरे समावेशः**	✓ आम् ('भारतीयभाषा' इव)	✗ केवलं भारतीयमूलभाषाः एव R1 योग्याः	✗ अयोग्यम्
५	**R3 स्तरे भाषापरिवर्तनस्य स्वातन्त्र्यम्**	कक्षा-६ तः कक्षा-१० पर्यन्तं परिवर्तनं **निषिद्धम्**	कक्षा-६ वा ७ इत्यस्यां परिवर्तनं कर्तुं शक्यते	✗ बद्धम्
६	**फ्रेञ्चभाषायाः (पुदुच्चेरी) स्थानम्**	R3 स्तरे अपि उपलब्धा नास्ति (समाप्ता)	वैकल्पिकरूपेण उपलब्धा भवेत् (1956 सन्धेः कारणात्)	✗ सन्धि-उल्लङ्घनम्

[47] यजुर्वेदः 40.11।
[48] विष्णुपुराणम् 1.19.41।

8.2 सारणी २: राज्यवार-भाषाणां सीबीएसई-विभाजनम् – उदाहरणानि

क्र.	राज्यम् (स्थानम्)	स्थानीय-मातृभाषा (Local L1)	सीबीएसई-सङ्घे तस्याः स्थानम्	छात्रस्य विवशता
१	महाराष्ट्रम्	मराठी	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे हिन्दी/आङ्ग्लम्/उर्दू/कन्नड़ वरणम्
२	पश्चिमबङ्गालः	बाङ्ला	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे मातृभाषा-बाङ्ला वरणं न शक्यते
३	ओडिशाराज्यम्	ओड़िया	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे मातृभाषा-ओड़िया वरणं न शक्यते
४	गुजरातराज्यम्	गुजराती	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे मातृभाषा-गुजराती वरणं न शक्यते
५	पञ्जाबराज्यम्	पञ्जाबी	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे मातृभाषा-पञ्जाबी वरणं न शक्यते
६	तमिळनाडु	तमिळ्	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे हिन्दी/उर्दू/आङ्ग्लं वरणं भविष्यति
७	केरलम्	मलयाळम्	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे मातृभाषा-मलयाळम् वरणं न शक्यते
८	कर्णाटकम्	कन्नड़	**R1 तथा R2 द्वयोः स्तरयोः**	✓ **विशेषाधिकारप्राप्तम्** (एकमेव राज्यम्)
९	सिक्किम/दार्जिलिङ्ग	नेपाली	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे हिन्दी/आङ्ग्लं वा वरणं करणीयम्
१०	बिहार (मिथिला)	मैथिली	केवलं R2 स्तरे	R1 स्तरे मातृभाषा-मैथिली वरणं न शक्यते

सूचना : एषा सारणी सीबीएसई-सङ्घस्य २०२६ तमवर्षस्य परिपत्राणाम् (Circular No. Acad-17/2026 तथा Notification 40/2026) विश्लेषणे आधारिता अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- भारत सरकार, शिक्षा मंत्रालय। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020। https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020/sanskrit.pdf)
- मीणा, एम. एस. "राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 और भारतीय भाषाएँ।" AIJRA, वॉल्यूम 9, अंक 1। https://www.ijcms2015.co/file/2024/aijra-vol-9-issue-1/aijra-vol-9-issue-1-40.pdf)
- सिंह, जे. पी. "National Education Policy 2020 and Multilingualism in India।" *International Journal of English Literature and Social Sciences (IJELS)*, भागः 6, अङ्कः 5 (2021): पृ. 85-89। https://ijels.com/upload_document/issue_files/46IJELS-10202457-National.pdf
- तोमर, वैशाली। "नई शिक्षा नीति 2020: भाषा एवं शिक्षा का बदलता स्वरूप।" *Anubooks Journals/Publications*, पृ. 628-636।

https://anubooks.com/uploads/session_pdf/1673260838101.%20Vaishali%20Tomar%20628-636.pdf

- राज्यशिक्षासंस्थानम् (उत्तरप्रदेशः), प्रयागराजः। *नवीन-राष्ट्रिय-शिक्षा-नीति-2020: भाषा-परिप्रेक्ष्यम् (एकीकृत-प्रशिक्षण-सामग्री)*। राज्य-आङ्ग्लभाषा-संस्थानम् (SIE), प्रयागराजः। https://www.sieallahabad.org/hrt-admin/book/book_file/846c9832481b0cb390f0a1d906c89df9.pdf
- लोकनीति-केन्द्रम्। "नूतन-शिक्षा-नीतिः भारतीयभाषाश्च (New Education Policy and Indian Languages)।" *लोकनीति-केन्द्र-जालस्थानम्*, 29 जुलाई 2020। https://www.loknitikendra.com/new-education-policy-and-indian-languages/
- कुरैशी, समीना। "नई शिक्षा नीति 2020 में हिन्दी भाषा का दृष्टिकोण।" IJCRM, वॉल्यूम 4(5) (2025): 256-258। https://doi.org/10.5281/zenodo.17266814
- टण्डन, पूरन चन्द। "अनुवाद बना नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति का आधार स्तंभ।" *भाषा (द्वैमासिकी पत्रिका)*, अङ्कः 295, वर्षम् 60, अङ्कः 4 (मार्च-अप्रैल 2021): पृ. 13-21। केन्द्रीय-हिन्दी-निदेशालयः, शिक्षामन्त्रालयः, भारतशासनम्। https://www.chdpublication.education.gov.in/ebook/pdf/Bhasha_Mar-Apr-2021.pdf
- अहमद, मुस्ताक। "Three Language Formula in NEP 2020 Explained!" *मास्टरसॉफ्ट (MasterSoft) ब्लॉग*, 22 मई 2023। https://www.iitms.co.in/blog/three-language-formula-in-nep-2020.html
- केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्घः (CBSE). "त्रिभाषासूत्रस्य कार्यान्वयनसम्बन्धी परिपत्रम् (Circular No. Acad-17/2026)". सीबीएसई-अकादमिक-जालस्थानम्, 09 एप्रिल् 2026। https://cbseacademic.nic.in/web_material/Circulars/2026/17_Circular_2026.pdf
- केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्घः (CBSE). "भाषानीति-कार्यान्वयन-अधिसूचना (Notification No. 40/2026)". सीबीएसई-अकादमिक-जालस्थानम्, 2026। https://cbseacademic.nic.in/web_material/Notifications/2026/40_Notification_2026.pdf